

JOSEP PUIG I CADAFALCH A ANDORRA

RECORDS ANDORRANS DE L'HOME PERSEGUIT

Enguany es compleix el 150è aniversari del naixement de Josep Puig i Cadafalch (1867-1956), un dels grans intel·lectuals espanyols del canvi de segle¹, i el centenari de la seva elecció com a president de la **Mancomunitat de Catalunya**². Per celebrar-ho la Generalitat ha designat el 2017 com **any Puig i Cadafalch** amb tot un seguit d'activitats per fer conèixer el seu llegat. Per sumar-nos a la commemoració presentem una aproximació a la seva **etapa andorrana** a partir de la revisió de la bibliografia³ i, sobre tot, del seu fons personal que es conserva en l'**Arxiu Nacional de Catalunya**⁴. Es tracta de tot tipus de documents, des d'esborranys, croquis o càlculs a targetes de visita, fotos de viatges i, sobre tot, molta correspondència d'amics⁵ i familiars. La recerca ens ha permès saber més coses dels projectes andorrans, posar en entredit fets que es donen per segurs i, fins i tot, rectificar-ne alguns.

Viatge a Puigcerdà, La Seu d'Urgell i Andorra de Puig i Cadafalch amb la seva dona Dolors (Lola) Macià Monserdà, la seva filla Pilar, el seu gendre Ramon Cunill i Bastús i probablement els germans José i Oriol Salom Metzger

¹ L'expressió pot semblar exagerada si no es coneix el seu *currículum*. Recordem, sense ser exhaustiu i només centrant-nos en el reconeixement internacional, que va ser membre de prestigioses acadèmies com l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique (1909), el Deutsches Archäologisches Institut de Berlin (1924), l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres de Paris (1925), la Medieval Academy of America of Cambridge (1927), l'Academia Rumana de Bucarest (1931), l'Academia Nacional de Belas-Artes de Lisboa (1937), així com d'agrupacions com la Sociedade dos Architectos portugueses de Lisboa (1904), la Société Centrale d'Architecture de Belgique (1910), la Société des Antiquaires de France (1919), la Societat d'Estudis Bizantins d'Atenes (1924), la Société Historique de l'Alger (1931) i *doctor honoris causa* per les universitats de Freiburg (1923), Paris (1930), Tolosa de Llenguadoc (1949), Montpeller i Harvard.

² Desgraciadament també es compleixen 25 anys de la desaparició de la farmàcia Sastre i Marquès un magnífic treball d'interiorisme de Puig que la voràgine de la Barcelona olímpica se'n va portar per endavant (X. Theros, *Barcelona 92-25 anys, La rambla del Raval*, 2017).

³ D'aquest episodi de la vida de Puig disposem de la nota *Josep Puig i Cadafalch a Andorra* publicada per A. Pol en el núm.2 de la revista d'Arquitectura i Urbanisme del COAA (2000) i l'article que es deriva d'A. Luengo *Puig i Cadafalch: carnet Andorrà de l'últim modernista* al Diari Bon Dia (18 de gener de 2017); de la referència que fa R. Lacuesta en *El procés de renovació de l'arquitectura andorrana, segles XIX i XX* en el núm. 209 de la revista de Catalunya (setembre 2005) i en *l'Arquitectura d'autor a Andorra: 1660-1960* del llibre *Història d'Andorra, de la prehistòria a l'edat contemporània* (2005); de les entrades sobre l'arquitecte i les obres andorranes en el *Diccionari Enciclopèdic d'Andorra* (2006). Finalment tenim diferents informes inèdits que vam elaborar de la casa Lacruz entre 2002 i 2003 pel Ministeri de Cultura.

⁴ Volem donar les gràcies a la gent de l'ANC i molt especialment a la Sra. Mireia Bo i Gudiol.

⁵ El seu masover Isidre Dangle es refugia a Andorra i mantenir una llarga correspondència amb Puig. Entre altres li demana ajuda per trobar feina i Puig li va remetre a Lacruz. Aquest li recomana anar a "l'emissora", és a dir, a Ràdio Andorra.

Foto de Puig feta en el viatge comentat en la nota anterior on podem veure, a dalt, Sant Miquel d'Engolasters.

Postal de la Mare de Déu i els àngels músics de l'antic retaule gòtic de l'església parroquial d'Encamp que va sortir d'Andorra l'any 1922 i que ha estat exposada a Andorra en la mostra: *Benvinguts a casa vostra, les obres d'art patrimonials fora d'Andorra* (setembre 2014- gener 2015). Aquesta taula la devia haver vist Puig instal·lada al Parc de la Ciutadella de Barcelona quan era vicepresident del Museu d'Art i Arqueologia i si la conservava entre els seus papers devia ser per l'estima que li tenia.

El títol que encapçala aquest escrit l'hem manllevat d'un dels textos que formaven part de les memòries que Puig va començar a redactar l'any 1944 i que finalment van veure la llum al 2003 publicades per l'**Abadia de Montserrat** a cura de **Núria Mañé** i **Josep Massot**. Entre els escrits que redactava va voler incloure una peça, d'agost de 1936, titulada **Records de l'home perseguit** on explicava la traumàtica fugida de Catalunya empaitat per membres de la **FAI** que l'incautaren la casa i li cremaren la biblioteca per la seva condició de prohoms de la dretana **Lliga** regionalista⁶. Aquest exili va trasbalsar la seva vida i és una de les raons per les que va treballar a Andorra. Recordem que Puig no va participar a la guerra i per aquest motiu va poder tornar l'any 1942 però, al negar-se a signar un manifest a favor del dictador Francisco Franco, tal com havien fet molts membres del seu antic partit, va ser expulsat del **COAC** i quedar exclòs de l'exercici professional al seu país.

APUNT BIOGRÀFIC

Doctor en ciències exactes (1888) i llicenciat en arquitectura (1891) Puig va ser un dels grans impulsors de la vindicació de la identitat catalana, moviment conegut com a **Renaixença**. Entregat en cos i ànima a la tasca de conformar una nació moderna i culturalment avançada⁷ va implicar-se políticament fins a ser president de la **Mancomunitat de Catalunya**⁸ (1917-1918, 1919-1923). Aquesta vocació pública no va impedir que desenvolupés una intensa activitat professional tan en el vessant de l'arquitectura com en el de la història de l'art i l'arqueologia. En el primer camp és considerat una figura senyera del **Modernisme** a l'alçada de **Domènec i Montaner** i de **Antoni Maria Gallissà**, i en el segon, un expert de renom internacional que va construir la història de l'arquitectura romànica catalana i definir el primer art romànic com un estil amb entitat pròpia⁹.

La seva trajectòria vital i professional va quedar alterada pel cop d'estat del general **Primo de Rivera** (1923) i el posterior decret contra la bandera, la llengua i les entitats catalanistes que va portar a Puig a dimitir de la direcció de les obres per l'**Exposició Universal** (1929) i de la presidència de la Mancomunitat. De fet, de les primeres mesures que va prendre el dictador es troba la de dinamitar **les quatre columnes jòniques** que Puig havia aixecat al fons de l'**avinguda Maria Cristina** per l'evident referència a la senyera. En aquesta tessitura va decidir fugir a França passant, possiblement, per a Andorra segons **Oriol Bohigas** (Combat d'Incerteses, 1989).

Com dirà ell en les seves memòries: *...Passava això el dia 11 de desembre de 1923. El dia 24 de desembre deixava jo el meu càrrec en mans del vicepresident de la Mancomunitat, senyor Estapé, que, dúctil i menys gastat, podria, potser, seguir les relacions amb les autoritats de Barcelona... Per deixar d'ésser temporalment un súbdit empenia el camí de l'estudi. El dia 26, professor d'una universitat inexistent, disfressat de savi, la màquina fotogràfica al coll i l'àlbum a la mà, començava la nova vida tot recorrent l'àrea geogràfica del primer art romànic. Temps feliços passats, en què he girat el cap, per a no veure tantes malvestats com queien sobre la terra catalana mentre s'omplien els meus pulmons de l'aire sa de les terres que ja fa segles viuen la vida de la civilització...*

⁶ La fugida ha estat explicada per A. Manent en *De 1936 a 1975 Estudis sobre la guerra civil i el franquisme* (1999).

⁷ Va ser president del Institut d'Estudis Catalans, president de la Junta de museus de Barcelona, vicepresident de la Junta del Museu Arqueològic de Barcelona i president dels Jocs Florals de Barcelona (1935).

⁸ També va ser regidor de l'Ajuntament de Barcelona (1902-1905), diputat a Corts per Barcelona (1907-1910) i diputat provincial per Barcelona (1913-1923).

⁹ Per que fa a la rellevància de Puig en el Modernisme veure, entre altres, l'article d'A. Florensa *Puig i Cadafalch, arquitecto, historiador del arte y arqueólogo* en el núm. 68-69 de Cuadernos de Arquitectura de 1967, així com el de J. Bonet, *Josep Puig i Cadafalch, l'arquitecte* en el núm. 502, Serra d'Or de 2001. Pel que fa a la tasca investigadora són d'interès els dos articles de M. Pagès del mateix títol *Josep Puig i Cadafalch, historiador de l'arquitectura romànica* en els núm. 502 de 2001 i en el núm. 687 de 2017 en Serra d'Or.

Puig va tornar a casa amb la proclamació de la República espanyola (1931-1939) deixant arraconada l'activitat política. Un nou cop d'estat, al 1936, el va fer reprendre el camí de l'exili primer a **Sant Miquel de Cuixà**, on el govern francès li havia encarregat la restauració del monestir, i després a **París** on va donar classes a la **Sorbona**. L'any 1942 retorna definitivament, reconegut internacionalment com a historiador però amb la prohibició d'exercir d'arquitecte.

PRIMERES REFERÈNCIES

Les primeres referències a Andorra les trobem en l'obra *L'arquitectura romànica a Catalunya* escrita amb els seus deixebles **Antoni de Falguera** i **Josep Goday** i publicada per l'**Institut d'Estudis Catalans** (entre 1908 i 1918) en tres volums, però quatre llibres. En el segon volum, llibre segon, capítol XVII: *esglésies d'una nau*; apartat: *esglésies parroquials amb campanar* trobem citades i fotografies les esglésies de Sant Miquel d'Engolasters, Santa Eulàlia d'Encamp, Santa Coloma d'Andorra la Vella i Sant Joan de Caselles .

(Fot. Comte de Carlet.)
Fig. 243. — Església de Sant Miquel d'Engolasters.

Fig. 245. — Església d'Encamp.
(Fot. Comte de Carlet.)

Fig. 244. — Església de Santa Coloma d'Andorra. (Fot. Comte de Carlet.)

Fig. 246. — Església de Sant Joan de Canillo.
(Andorra.)

Desconeixem si Puig va visitar les esglésies o si, en aquest cas, van ser els seus col·laboradors Falguera i Goday o els alumnes de l'**Escola d'Arquitectura**, com es podria desprendre de la polèmica periodística que mantingueren **Puig i Cadafalch** i **Domènech i Montaner** quan trencaren la seva amistat per raons polítics¹⁰. La historiadora **R. Lacuesta** (op.cit.) creu que les descripcions

¹⁰ Domènech defensa l'Escola d'Arquitectura de la crítica de caduca i passada de moda de Puig dient: *...l'ha desacreditada a l'Escola, però pren lo que pot. Fa poc aquest senyor tant pretensions va apropiari-se uns treballs sobre l'art romànic a Catalunya fets*

dels monuments andorrans les va fer Puig mitjançant fotografies, ja que no li consta que viatgés expressament.

LES OBRES ANDORRANES

Alexandre Cirici¹¹ va dir de Puig i Cadafalch que era el darrer modernista i el primer noucentista per estar a cavall d'aquests dos moviments. L'obra de Puig (1896-1929) la divideix en tres períodes que marquen l'evolució psicològica de la classe social a la que pertanyia: la mentalitat feudal, la cívica i la capitalista¹². Ara bé, el Puig que trobem a Andorra és un home sexagenari que, com va dir Joan Bassegoda¹³: *poca cosa podia fer en el camp de l'arquitectura*. L'edat, la prohibició de l'exercici i la voluntat de fer el darrer servei al país revifant, des de la clandestinitat, les institucions culturals (com ara l'Institut d'Estudis Catalans) només li donaren per un darrer epíleg edilici. Són projectes de base classicista i referents locals sense el detallisme de la seva obra prebèl·lica, segurament perquè no disposava dels hàbils artesans catalans¹⁴ ni preveia portar les obres. Puig creia, fins i tot al final de la seva vida, en una arquitectura lligada a les particularitats dels pobles i per això, segons **J. Bonet**¹⁵, es va mostrar contrari al pensament de **Le Corbusier** que finalment s'imposava. Recordem que poc anys després d'acabar les obres de **l'església de Sant Esteve** o de **casa Lacruz** es bastien la **casa Farràs** (1952-56), de **Josep Maria Sostres** o **l'editorial Casal i Vall** (1958), de **Domènec Escorsa**, dos magnífics exemples de racionalisme arquitectònic.

No obstant, els projectes andorrans de Puig s'integren sense problemes en aquella arquitectura urbana de muntanya que es bastia al país de la mà d'alguns del seus amics (A. Florensa, J. Danés o Celestí Gusi) que anomenen arquitectura del granit. Quelcom ben acceptada socialment com reflecteixen les paraules de **M. Lacruz** al rebre la primera versió pel seu hotel: *"...té ben bé l'estil del Pirineu: inclús, hem apreciat en ell aires típic del país: porta Casa de la Vall, claustre de Sant Joan de Caselles, construcció andorrana, etc. etc... És preciós*¹⁶." I que avui en dia es veuen amb simpatia com quan Oriol Bohigas jutja les obres del deixeble A. Florensa com *"...continuadores d'aquella línia culta que havia inaugurat la darrera època de Josep Puig i Cadafalch..."* (Combat d'Incerteses, 1989).

Si ordenem la documentació dels treballs andorrans que conservava en el seu fons personal per la seva importància independentment de la seva cronologia, i deixant de banda la seva possible

per senzills alumnes a la meua classe. Subrepticiament, sense el permís dels autors ni de l'Escola, els va sostreure de l'arxiu valent-se de la bona fe d'un auxiliar: els porters de l'Escola van tenir que anar a reclama'ls-hi i treure'ls-hi de casa. Després va tenir un gran empenyo en torna'ls-hi a tenir. El va reclamar particular i oficialment per medi de la Diputació... ell, un mestre especialista en la matèria. Fa massa honra a una Escola tant dolenta. (Poble Català, 7 de maig 1909, citat en la conferència de Lluís Domènech -20 de maig d'enguany-, *Domènech i Muntaner/Puig i Cadafalch: més que dos arquitectes*).

Puig es defensa de les paraules de Domènech dient: *Un director d'una Escola a Barcelona, pot encara gloriar-se d'haver arrabassat de la meua taula d'estudis uns plànols d'edificis vells, fets en una excursió pels deixebles i d'haver-se negat deixar son material als Estudis Universitaris, fins demanant-lo la Diputació que paga generosament la major part de sos gestos i reptar-me per haver arribat a les meves mans un clixé fet en les excursions pagades ab fondos públics i haver-lo empleat en l'ensenyança...* (La Veu, 18 de maig 1909, *Ibidem*).

¹¹ A. Cirici, *La Arquitectura de Puig i Cadafalch*, Cuadernos de Arquitectura, núm. 63, 1966.

¹² Aquestes tres etapes les identifica amb el color dominant a l'exterior en: rosa, per la ceràmica vista; blanca, pels estucats i groga pel daurat.

¹³ J. Bassegoda i Nonell, *Puig i Cadafalch* en *Gent Nostra*, núm. 42, 1985.

¹⁴ Bassegoda diu de: *"La gràcia de Puig va ser seleccionar el millor dels estils històrics, conjuminar-ho perfectament en els edificis i expressar-ho mitjançant l'aportació d'escultors, manyans, fusters i ceramistes de gran prestigi i habilitat. L'ofici de Puig i Cadafalch és enorme. Actuà com un excepcional director d'orquestra que escull les millors partitures i les fa executar als millors intèrprets, en aquest cas escultors, forjadors i pintors, sense oblidar els dibuixants del seu estudi"* (*Ibidem*).

¹⁵ J. Bonet, *Josep Puig i Cadafalch, L'arquitecte*, Serra d'Or, núm. 502, 2001.

¹⁶ Carta de Lacruz a Puig del 15 de desembre de 1937.

col·laboració amb el pare Abat **Pere Celestí Gusí** en el projecte de l'**hostal Valira**¹⁷ del que no hem trobat res¹⁸, podem parlar de: la casa de la vídua Codina, casa Claverol, casa Torrallardona, Església de Sant Esteve, tots a Andorra la Vella i, finalment, l'hotel i casa Lacruz a Escaldes.

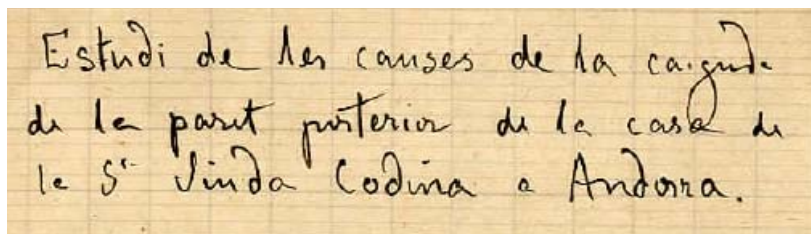

Rètols a llapis i tinta de l'arxiu personal de Puig de tres dels projectes andorrans

1. CASA DE LA VÍDUA CODINA

Es tracta d'un informe sobre les causes i les solucions de l'ensulsiada parcial del mur posterior de la casa de la vídua Codina a Andorra la Vella. En els esborranys de notes, croquis i càlculs l'arquitecte demostra que l'empenta de la terra no ha estat compensada pel la combinació del pes del mur i la reacció dels forjats i, per tant, la resultant de forces va caure fora del terç central del mur provocant la seva caiguda. Proposa actuar en tres fronts:

1. **Fer una bona fonamentació.** Entén que l'estrat on es fonamentava no era prou bo i suggereix una cimentació correguda de formigó de 60 cm de gruix.
2. **Assegurar la verticalitat del mur.** Proposa un forjat de 30 cm de gruix amb el massissat de l'entrebogat a tocar del mur.
3. **Consolidar la part conservada.** Lligar el mur als forjats amb una biga paredera i massissar l'entrebogat del mur.

¹⁷ Ens hagués agradat confirmar el rol de Puig i de Gusí en el projecte i construcció de l'Hostal Valira però de les memòries del benedictí l'Arxiu de Montserrat no té constància. Per la seva banda l'historiador Josep Massot, actual director de la revista Serra d'Or, les va llegir i recorda que les referències a Andorra eren mínimes. Sembla que al pare Gusí li devia quedar un bon record de les obres andorranes ja que, segons Massot, quan va ser Abat del monestir-col·legi de Manila (Filipines) la seva intensa activitat constructora tindrà com a referents les obres de Montserrat i, també, les d'Andorra (J. Massot, *Els creadors del Montserrat modern: cent anys de servei a la cultura catalana*, 1979).

¹⁸ L'única referència que hem trobat és un fulletó publicitari de l'Hostal Valira en castellà, català, francès, anglès i alemany entre els papers de l'església de Sant Esteve d'Andorra la Vella.

2. CASA CLAVEROL

D'aquest projecte només hem trobat dues coses: per un costat el retall de paper vegetal que hem reproduït més amunt amb la retolació a tinta i amb majúscules: CASA: CLAVEROL; CASA LACRUZ i, a llapis, CASA TORRALLARDONA; per un altre costat una postal amb una perspectiva de la que no hi ha cap referència ni al nom del propietari ni a la datació. Per A. Pol es tracta del projecte per la família Claverol.

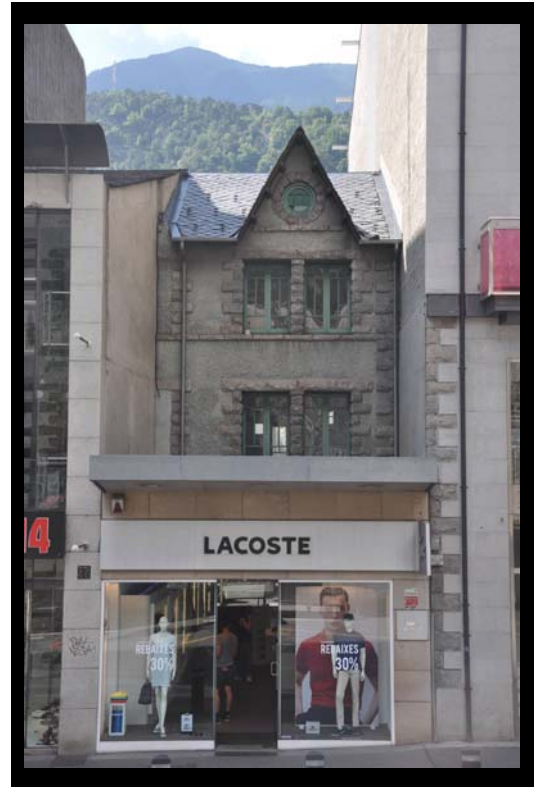
Sorpren tan poca documentació i, sorprèn més encara, que el dibuix no sigui original sinó una fotografia. Es tracta d'una imatge fotomecànica en blanc i negre envoltada d'un marc blanc revelat per Kodak (Kltd) sobre cartró de 8,50 cm. per 13,50 cm. En el revers les indicacions habituals de les postals.

Anvers i revers de la perspectiva que la bibliografia adjudica al projecte de la casa Claverol

3. CASA TORRALLARDONA

En aquest cas hi ha quelcom més de documentació: croquis, càlculs de murs de contenció per gravetat, càlcul d'armats de jàsseres de formigó armat, dibuix d'una escala compensada resolta gràficament, dos targetes de visita (1: Adolf Huguet Casas/Licorista, "L'Andorrana"/Anís de les Valls d'Andorra; 2: Conrad Torrallardona/Comerciant) i finalment, dues perspectives a tinta i llapis sobre paper vegetal sense datar.

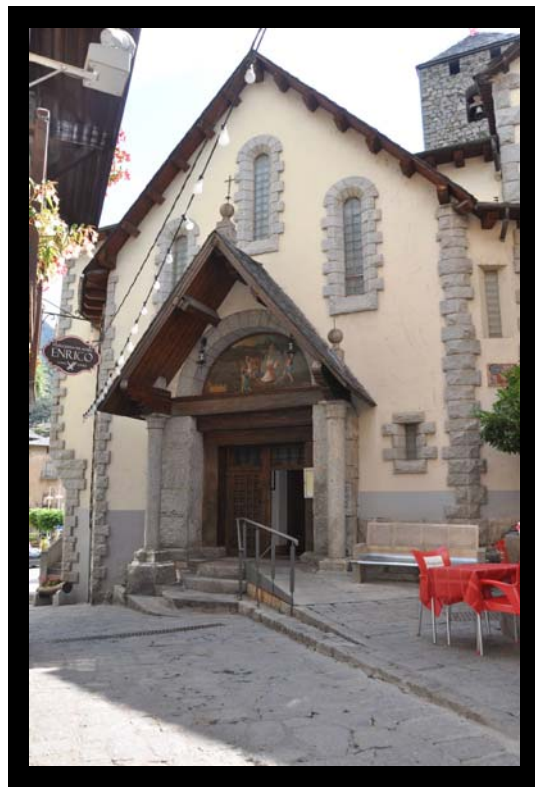

Rètols, perspectiva del projecte i la situació actual de la casa

4 ESSLÈSIA DE SANT ESTEVE D'ANDORRA LA VELLA

La documentació sobre les obres a l'església de Sant Esteve estan datades entre 1945 i 1952. Hi ha notes sobre l'església on es diu que fa: $16 \times 6 \text{ m} = 96 \text{ m}^2$ per unes 200 persones i parla **d'augmentar-la al doble**. Això ens fa pensar que les converses amb el rector **Lluís Pujol i Tubau** anaven encaminades no a l'acabament de la façana i la reparació del campanar sinó més enllà: **l'ampliació del temple**. De fet, la torre no només es va restaurar sinó que es va pujar un pis. Aquest fet pot derivar de la voluntat de deixar-la proporcionada a l'ampliació pensada. Cal dir, però, que en el fons personal de l'arquitecte no hi ha cap referència a la remunta del campanar que es va fer per les mateixes dates i que la bibliografia li adjudica.

D'aquest ambiciós projecte no hi ha res més. Només trobem un alçat del pòrtic que dissenyar per la inacabada façana principal que dona a la placeta del mestre Fontbernat i cartes del rector on li anunciava el final de les obres amb les dificultats perquè en **Josep Viladomat** fes l'escultura de Sant Esteve que completava el conjunt. Viladomat no farà l'escultura del Sant però sí la del **copríncep Benlloch**, al 1966, a la nova façana de l'ampliació que porta a terme l'arquitecte **Josep Brugal** (el mateix que col·laborà amb A. Florensa, autor de l'hotel Rosaleda en l'edifici de la Caixa de Pensions i d'Estalvis d'Andorra la Vella) i construït pels **germans Cervós**. En el lloc de l'escultura es col·locarà una pintura de **J. Bausili i R. Samarra**¹⁹.

i benediccions i molts anys de vida, tinc el gust de enviar-li una foto de la portada i una del absis, ja n'he fet. L'escultor Viladomat ens farà per la portada una escultura del patró del poble, Sant Esteve. Una vegada col·locada, tindrè el gust d'enviar-li una fotografia.

Barcelona.

Molt Sr. meu: fins ara no he pogut lograr les ampliacions de les fotos de la portada i del campanar restaurat, per poder-les'hi enviar.

El Sant Esteve de la portada no està encara fet, doncs el Sr. Viladomat em fa passar d'un temps a l'altre i encara no ha començat el treball.

Retall de les cartes de Mossèn Pujol sobre els treballs de l'església de Sant Esteve. Dibuix de la portada de Puig i foto de l'obra realitzada.

¹⁹ Informació facilitada pel Dep. Arxiu, Recerca i Patrimoni del Comú d'Andorra la Vella.

6 L'HOTEL I CASA LACRUZ

La construcció més important en la que Puig va participar va ser casa Lacruz. Per esclarir com s'arriba a la solució final és de gran interès les cartes que rebia de **M. Lacruz**²⁰ des de l'**Hotel Termas** d'Escaldes. Desgraciadament en el fons personal de Puig no hi trobem les seves contestes, que ens haguessin ajudat a completar el diàleg. Tot i així hem reconstruït el procés de definició del projecte amb les cartes que rebia l'arquitecte del seu amic (per més detall hem resumit les missives en l'annex documental). Les comunicacions, menys una posta manuscrita, estan mecanografiades sobre paper de l'establiment esmentat amb la capçalera: HOTEL TERMAS (A "MONTANYA")/LES ESCALES (ANDORRA). La correspondència s'enceta l'any 1936 i arriba fins a 1940 essent més intensa en 1937 i en 1940, coincidint amb les visites de Puig a Andorra. De l'estada de 1940 ja havia parlat la bibliografia però no de la visita de 1937. La gran part de la correspondència es va centrar en **construir un hotel** amb dos variants però, al 1940, i a la vista dels pressupostos, es decideix abandonar la idea i aixecar una casa de pisos més modesta. Aquest mateix any les cartes passen a ser en castellà després d'advertir a Puig que "**pasan por España y por la Censura**". En tot aquest procés Lacruz va implicar-se a fons enviant croquis, suggeriments i comentaris als plànols de l'arquitecte.

El **5 d'agost de 1936** Lacruz respon per primera vegada a Puig i li diu que no es preocupi de res i que té les portes obertes del seu establiment sempre que vulgui. Aquesta carta mostra el gran afecte que tenia l'arquitecte per Lacruz ja que devia ser de les primeres persones a les que va escriure un cop va sentir-se segur a França després d'escapar, cames ajudeu-me, d'Espanya. Recordem que la sublevació militar va ser el **18 de juliol** i que Puig fugí per mar el **22**. És a dir, tot just, un cop sa i estalvi a **Sant Miquel de Cuixà** va escriure a Lacruz. No sabem si aquest afecte sabia forjat en anteriors visites de l'arquitecte a Andorra o ja venia d'abans, vist que ambdós eren socis del **Centre Excursionista de Catalunya**. Lacruz devia ser un amant de la muntanya ja que, com diu **Ludmilla Lacueva** (Els Pioners de l'Hosteleria andorrana del segle XVI al segle XX, 2001), al 1932 era membre actiu de l'**Esquí Club d'Andorra**.

En tot cas, tot just deu dies després de la primera carta Lacruz torna a contestar a Puig per agrair-li les idees que li ha donat sobre el seu gran somni: **construir un hotel**. Ara bé, li comenta que no té forma de finançar-lo i que rumia vendre el terreny que va comprar a tal efecte. Remarca que no li vol fer perdre temps ni fer el ridícul davant dels andorrans. Aquesta referència a la seva gran il·lusió, en aquelles dramàtiques circumstàncies per Puig, ens fa pensar que era quelcom que venia de

²⁰ En cap de les cartes surt el nom complet de Lacruz. Segons la bibliografia esmentada en l'inici la inicial correspon a Mariano.

lluny. Com Puig tenia que refer la seva vida es possible que l'opció de començar per l'hotel del seu amic fos un primer pas.

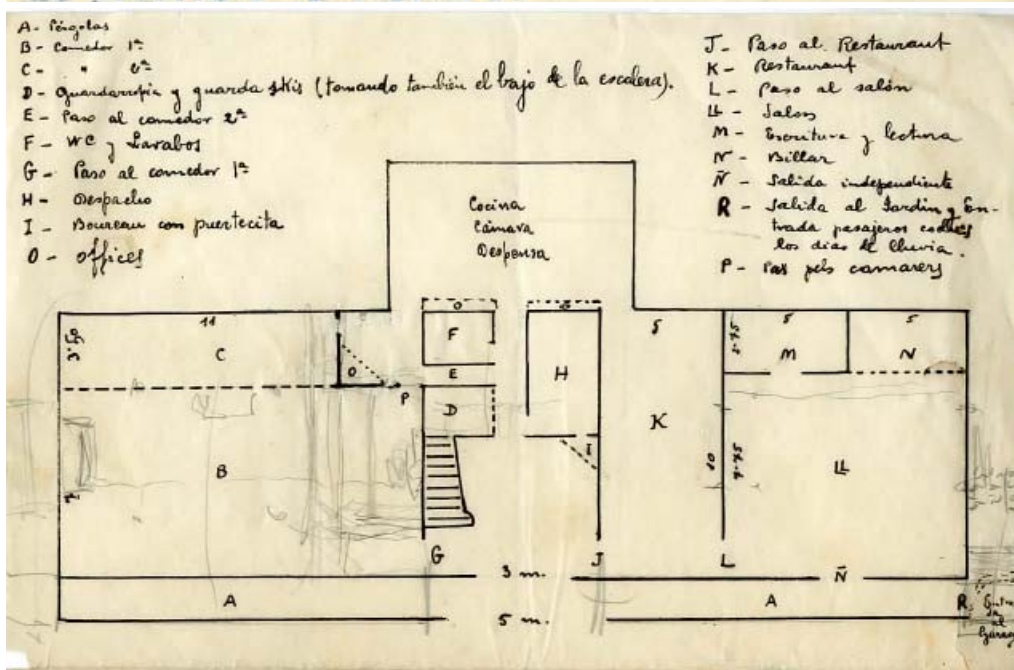
En aquestes circumstàncies, no m'sembla doncs prudent fer-li á vosté un encàrreg que, per altre banda i en moment propici, fora per mí honrosíssim; no fora prudent, tant per lo que porto

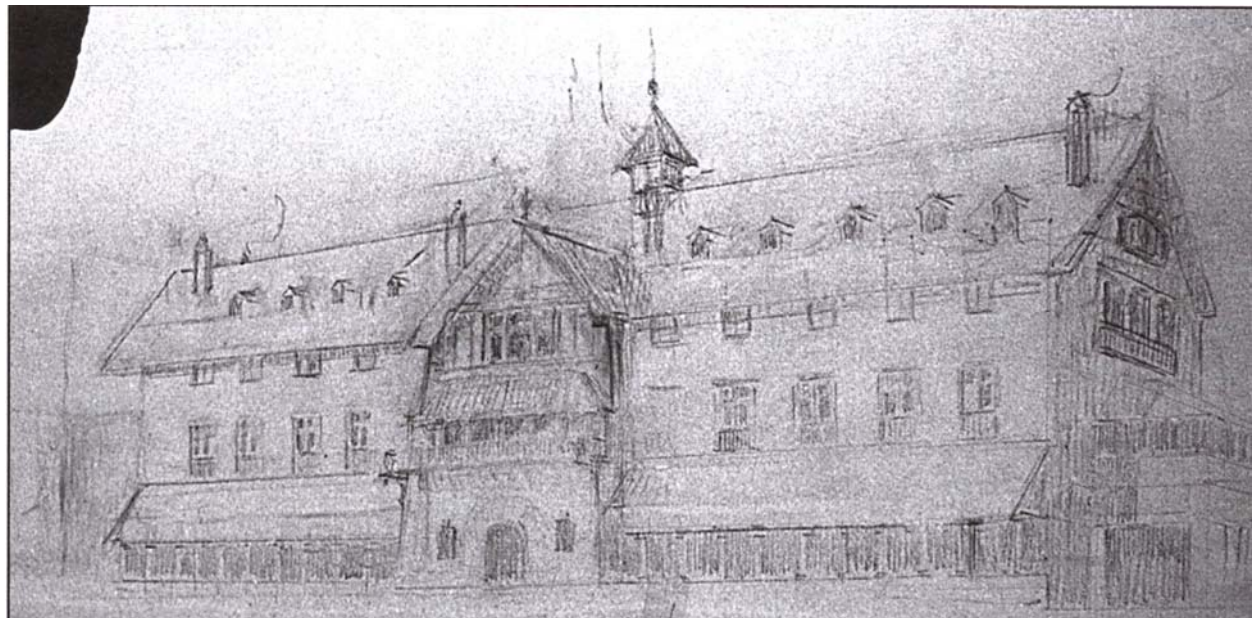
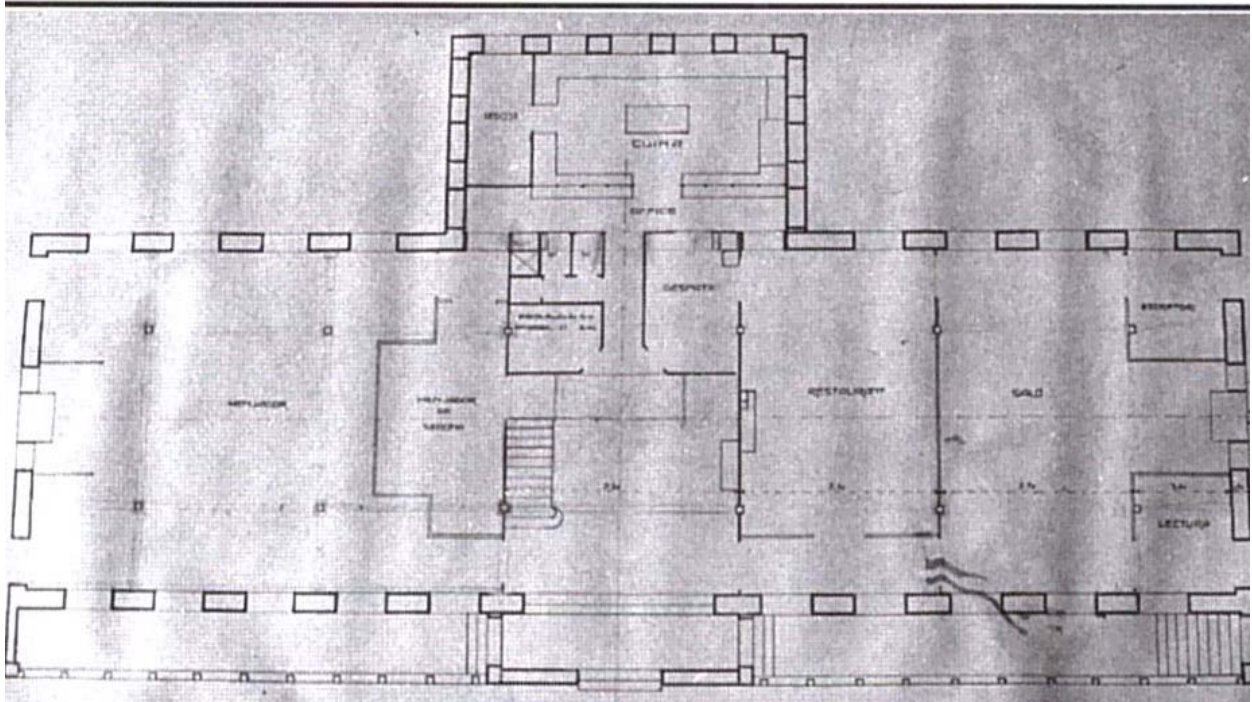
exposat, com per el trist paper que, jo hauria de córrer davant dels andorrans tots, al fer un projecte de construcció, probablement irrealitzable.

Detalls de la carta on Lacruz no es veu amb cor de tirar endavant el projecte d'hotel

Possiblement l'ajut que va rebre del govern francès per estudiar i restaurar **Sant Miquel de Cuixà** va fer desviar l'atenció de Puig ja que Lacruz, en una carta de mitjan 1937, li suggereix reprendre el fil de l'hotel. Aquesta demanda va fer activar a l'arquitecte que es va desplaçar a Andorra. Posteriorment, des de Cuixà, li demana tot un seguit de dades del terreny com ara la pendent del carrer. Lacruz, per la seva banda, li suggereix a través de croquis i descripcions com veia l'hotel. La feina va donar el seu fruit i a finals d'any Puig va enviar el projecte. Lacruz va quedar encantat i li comenta que **no havia vist res igual** que tenia un **estil del Pirineu amb referències a la construcció andorrana**. En aquest punt és molt interessant veure la gran semblança que hi ha entre la planta dibuixada per Lacruz i la planta posterior de Puig que s'ha vingut considerant com la del projecte d'Hostal Valira (galeria anterior, cuina posterior amb un volum sortint, escala central, etc.). Certament parlen del mateix edifici, per tant, els dibuixos de Puig **no són de l'Hostal Valira sinó de l'Hotel Lacruz**.

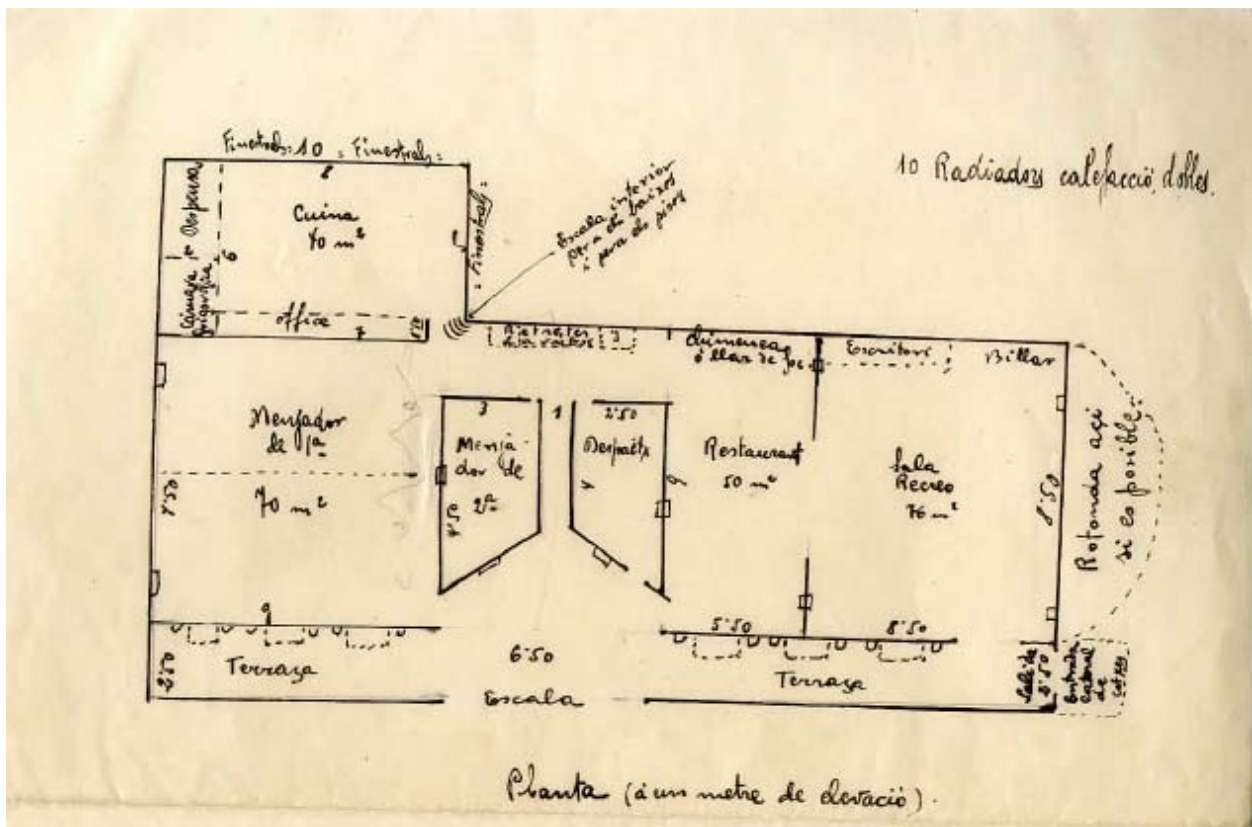
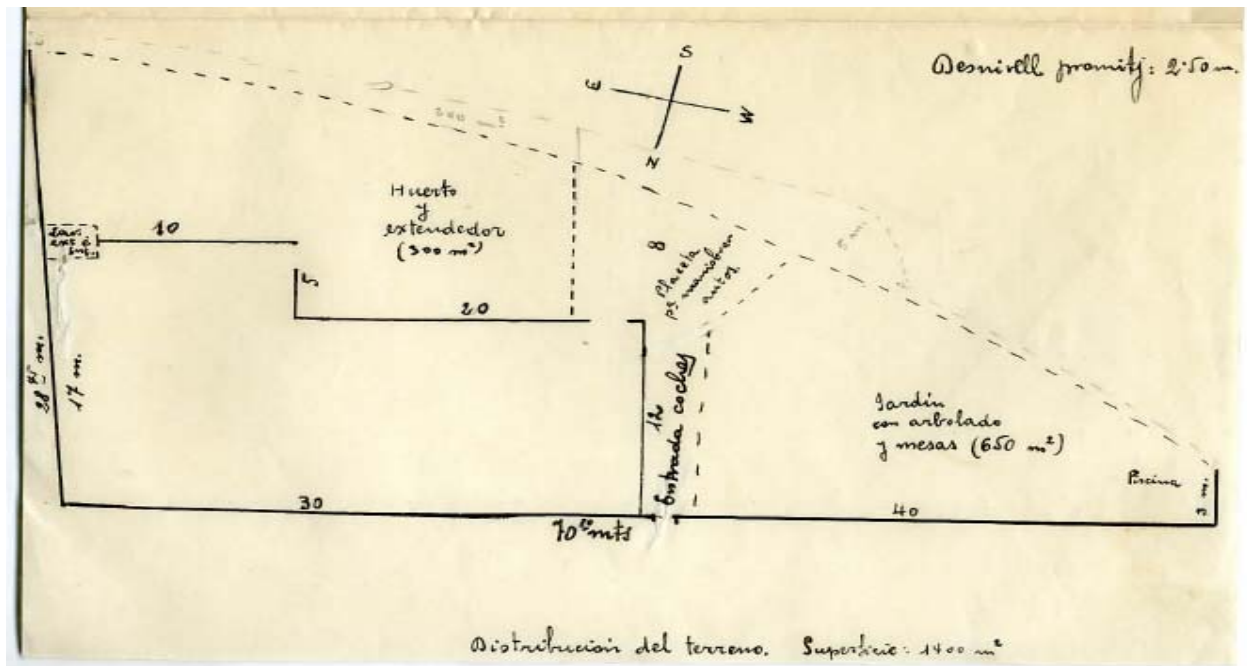
No cal dir que el seu projecte ens ha agradat molt, moltíssim... Està molt bé. Es completament diferent de tot lo vist i té bon bé l'estil de Pirineu; inclús, hem apreciat en éll altres típics del país: Porta Casa la Vall, claustreres Sant Joan de Caselles, construcció andorrana, etc etc.. Incerto? Es preciós i el felicito.

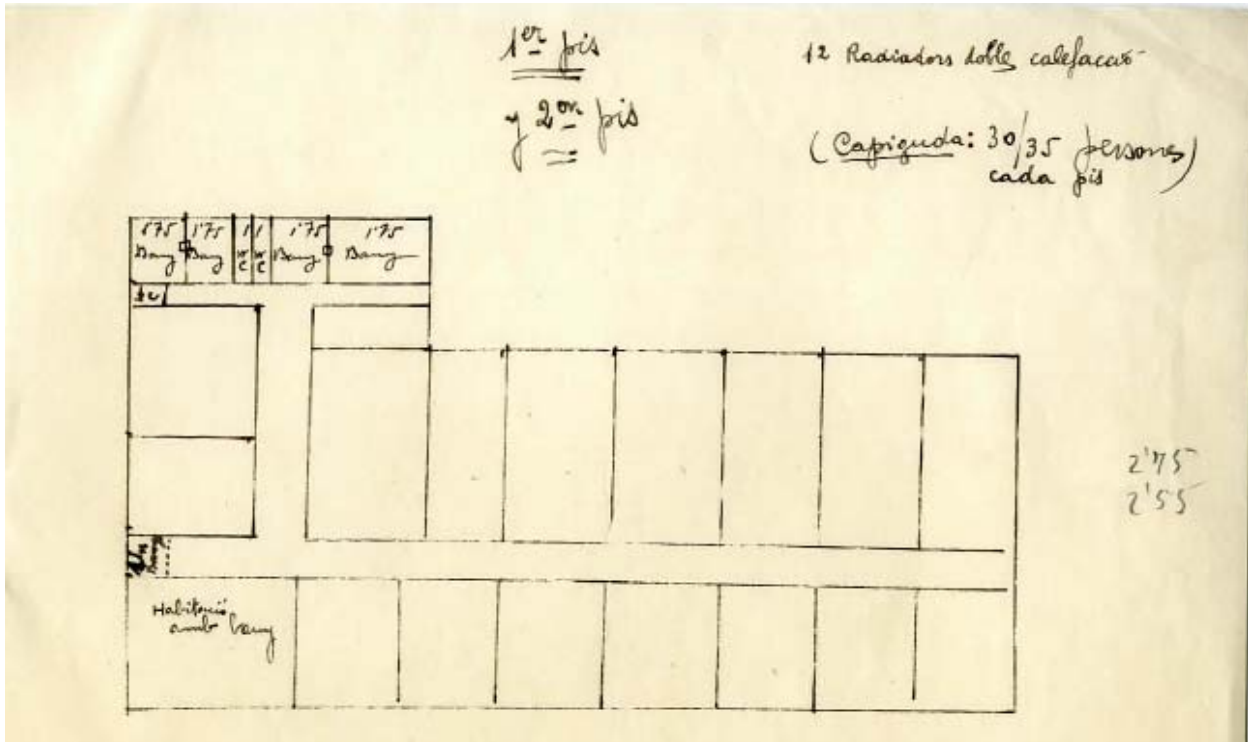

Fragment de la carta de Lacruz on expressa la seva satisfacció pel projecte rebut. Croquis que va enviar Lacruz amb la seva idea de planta baixa de l'hotel i la mateixa planta del projecte de Puig on queda palès que parlem del mateix edifici. Finalment la perspectiva de l'hotel on es percep perfectament la planta dibuixa per ambdós amics. (Dibuixos extrets de l'escrit d'A.Pol citat més amunt).

D'aquesta primera versió de l'hotel Lacruz demanarà a l'arquitecte si hi podia haver balconeres o finestres amples en el primer pis, si l'alçada interior de la planta segona i tercera podia ser de 2,65 m i, finalment, si cabia una escala de cargol entre la planta baixa i el soterrani. Puig devia comentar-li els pros i contres de les seves demandes per carta perquè Lacruz, a la primavera de 1938, li contesta que hi pensaria. Des d'aleshores les cartes repeteixen la idea de que **no hi ha turisme i que dubta que un hotel sigui viable**.

Croquis de Lacruz de la segona versió de l'hotel per guiar a Puig.

Planta d'habitacions de Lacruz i perspectiva de Puig de la segona versió de l'hotel.

Semblaria que va haver un segon projecte d'hotel com indiquen els croquis que va enviar de nou Lacruz a Puig. Aquest cop la planta tenia forma de "L" recolzada en l'angle recte del terreny.

No obstant, a mitjans 1940 Lacruz comenta a Puig que ha decidit **abandonar la idea de l'hotel** a la vista de l'elevat cost de la seva construcció. Que dividirà el terreny triangular en quatre parcel·les. Les tres properes al poble tindrien 10 m de façana i serien per a la venda. Amb la resta del terreny i

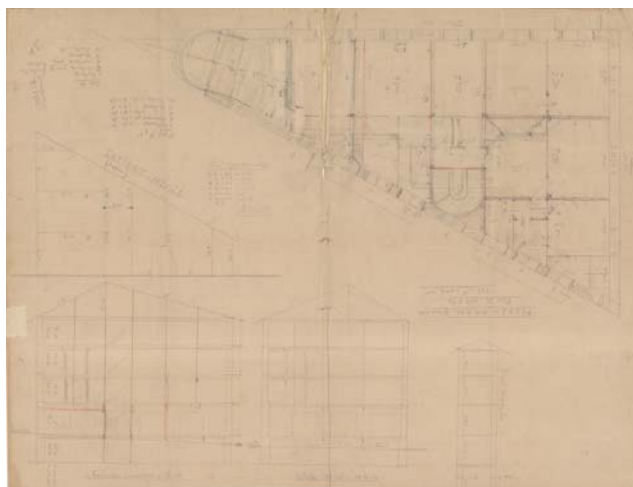
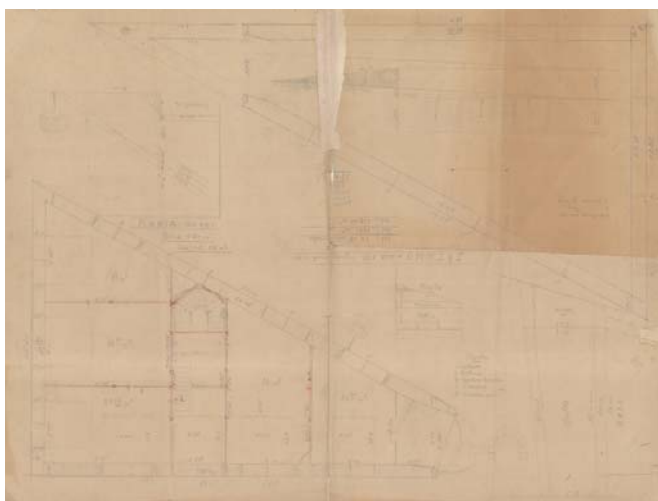
els guanyys bastiria un edifici de pisos. En un llarg annex fa una minuciosa descripció del terreny (tot i que li diu que és el mateix que ja coneix), de la casa que imagina i el tipus de construcció que li agradaria, és a dir:

-EL TERRENY. Està situat a la carretera a toca de les darreres cases d'Escaldes. La normativa obliga a deixar 2 m de distancia a la carretera i 1,5 m a altres limits. Les tres parcel·les per vendre estan a nivell del vial mentre que la de la punta presenta un desnivell de 1,50 m.

-LA CASA. Volia una casa de planta baixa i 3 plantes, amb 4 apartaments per planta, i cap de casa amb dos pisos. En la planta baixa voldria 6 botigues amb un altell a mitja planta per a vivenda dels botiguers. Les tres primeres botigues pensava quedar-se-les per fer un bar-restaurant (remarca que **aquesta idea és confidencial i secreta**) amb una pèrgola lateral i la necessitat d'un soterrani. Demanava un aparcament per un cotxe. Les vivendes les volia amb menjador, tres habitacions, cuina, bany, safareig i, si pot ser, un traster. Amb tribuna a l'exterior, com a mínim, en tres de les vivendes. Preveu quedar-se, d'entrada, el primer pis con a fonda, per la qual cosa demana una escala interior, ara bé, si el negoci no funciona volia poder-lo reconvertir en 4 vivendes con la resta de plantes. És a dir, encara li donava voltes al tema de l'hotel.

-LA CONSTRUCCIÓ. No la volia de ciutat sinó de muntanya amb una teulada alta i un bon ràfec. En la façana principal volia, per les botigues, portes no massa altes, rodones i artístiques; pel primer pis balcons sortint i balcons rectes per la segona i, finalment, grans finestres apaïssades en la planta tercera. En la façana posterior o balcons rectes o finestres amples però cap galeria.

Acabava tota l'explicació amb el seu diseg d'una **"una casa bonita y original en Andorra"**

Plantes, seccions i detalls de la casa de pisos per M. Lacruz projectada per Puig.

sita, car si bé el nostre projecte de Hotel está abandonat degut als preus inaccesibles de construcció, acariem en canvi el de fer-nos una caseta de pisos, que potser entrara més en les nostres possibilitats, i agrehirém molt la seva orientació tècnica i artística.

Fragment de la carta on desestima definitivament la construcció d'un hotel i passa a pensar en una casa de pisos.

25-VII-1940
(Excuso decirle que me gustaria resultara una casa bonita y original en Andorra)

Fragment de com Lacruz volia que fos l'edifici.

L'EDIFICI CONSTRUÏT

Després del llarg procés de gestació del projecte per M. Lacruz es bastirà²¹ un immoble de vivendes exempt de base trapezoïdal i de planta baixa, dos plantes pisos i cap de casa sota un potent llosat de pendents trencades. Un edifici endreçat que segueix amb rigor les lleis clàssiques de base (botigues), cos (planta vivendes) i remat (llosat) amb un eix de simetria especular per cada una de les tres façanes urbanes, deixant la posterior, més domèstica, amb un menor esforç compositiu. S'empra la pedra, la pissarra i la fusta pròpia de l'arquitectura vernacular però des d'un llenguatge culte amb emmarcats d'obertures, cadenes cantoneres i ràfecs horitzontals. El resultat és un edifici estàtic on domina el ple sobre el buit i els eixos de composició vertical i on l'alternança de les tribunes d'escates pissarrenques suavitzava la rotunditat del volum. Per R. Lacuesta (op. cit.) "és un síntesi del repertori formal i iconogràfic de Puig, amb voluntat de simplificació i d'integració en el medi muntanyenc. El resultat és una intel·ligent combinació eclèctica d'elements recurrents d'altres obres seves de començament del segle XX i de l'arquitectura de granit que des de feia una dècada es desenvolupava a Andorra, passada pel sedàs d'una creativitat madura capaç de dissenyar noves formes sense antecedents propis..."

Antoni Pol ha vist en l'estela d'un Sant Jordi penjada en la façana posterior de l'edifici la signatura de Puig, quelcom comú en els seus edificis catalans. Ara bé, l'historiador **Pere Canturri Montanya** havia comentat en alguna conferència que aquesta peça era la mateixa que decorava les jardineres del carrer i que, mal que ens pesés, era més una ocurrència del constructor, sabedor de la manera de fer de Puig, que un segell de l'arquitecte. Fa anys que vam sentir aquesta reflexió i que la vam poder comprovar in situ. Avui només resta una d'aquelles jardineres, paradoxalment tot just a sota de la placa esmentada. Certament vist la qualitat de la peça i la forma de col·locar-la ens inclinem més per la teoria de P. Canturri que la de A. Pol, sense que aquest fet resti interès a l'obra.

²¹ El contractista serà el Sr. Salvador Saludes Guiu (agraïm la informació al Sr. Ivan Sansa). El seu fill Francesc (Paco) Saludes explicava com d'adolescent ajudava a l'arquitecte a passar a net els seus dibuixos.

Estela de Sant Jordi superposada al parament de pedra de la façana posterior de casa Lacruz i jardineria al peu del mur. Si ens fixem es tracta de la mateixa maldestre factura per la qual cosa no creiem que Puig estigués darrera d'aquest detall.

ANNEX DOCUMENTAL

5 d'agost de 1936

La primera carta de Lacruz és una contesta a Puig dient-li que té les portes obertes per hostatjar-lo a l'hotel que regenta en el cas que decideixi anar a Andorra.

14 d'agost de 1936

Torna a contesta a l'arquitecte donar-li les gràcies per les propostes que li fa per realitzar el somni de bastir un hotel però li comenta que ni té el capital ni té qui li financi i, menys encara, amb la inestabilitat a Espanya. Pensa que no pot, en aquestes circumstàncies, enredar-lo i tampoc fer el ridícul de cara als andorrans.

22 d'agost de 1937

Li comenta a Puig que ja fa un any que va rebre la seva darrera carta. Que sap, per Mossèn Pere Pujol, que probablement anirà a Cuixà i que espera que aquesta vegada els visiti. Li diu que potser és el moment de reprendre la idea de l'hotel.

13 de setembre de 1937

Sembla que Puig envia una carta el 31 d'agost dient-li que hi serà per Cuixà al setembre i potser aleshores s'escaparà a Andorra. Lacruz li desaconsella venir al setembre perquè fa mal temps i li recomana l'octubre ja que sol fer "un altre estiuet".

6 d'octubre de 1937

Puig deu haver anunciat la seva arribada sense la seva dona pel dia 11. Lacruz se'n alegra i li diu que la seva germana Mercedes insisteix en que convenci a la seva dona. Li indica els horaris d'autobusos des de Latour-de-Carol i la documentació que necessitarà.

19 d'octubre de 1937

Devia fer poc que Puig havia retornat a Cuixà. Lacruz li desitja que hagi tingut un feliç retorn i li diu que s'havia deixat de demanar-li que li retornés el plànol del terreny on pensava construir l'hotel, en cas de que no el necessités.

24 d'octubre de 1937

Es tracta d'una carta postal on Lacruz indica que "la pendent de la carretera davant de la propietat és exactament del 6,15%".

29 de novembre de 1937

Lacruz se'n alegra que li digui que està treballant en el seu hotel i que ha rebut la visita del seu masover, Isidre Dangla, que ha fugit de la guerra amb el seu cosí. Aquests li demanen feina i els recomana per l'"Emissora"(que deu ser Ràdio Andorra). Finalment li demana per la direcció americana de Valls i Taberner.

15 de desembre de 1937

Comenta que ha rebut amb alegria la carta del 8 de desembre amb el projecte de façana. Que li encanta i que és diferent a tot el que ha vist. Troba detalls de l'arquitectura andorrana com Casa de la Vall o Sant Joan de Caselles. Tot i així, li demana si pot fer balconeres al primer pis o, sinó, finestres ben amples. Que la planta segona i tercera tinguin una alçada de 2,65 m i que cal una comunicació entre el subsòl i la planta baixa.

29 de març de 1938

Comenta de què es fa càrrec de tots els seus comentaris sobre les variants de la planta baixa i espera poder-los comentar si, com sembla, passa per Andorra a l'estiu.

30 de maig de 1940

Li comenta que obriran l'hotel de Sant Joan a Sant Pere i que el millor mes per venir és al juliol. Li diu que finalment no farà l'hotel perquè veu impossible pagar la seva construcció i que s'inclina per fer un edifici més petit de pisos.

15 de juny de 1940

Li comenta les formes d'arribar des de Barcelona fins a Andorra. Primer amb l'Alsina-Graells des de la Ronda Universitat i transbordament a la Seu. Sortint a les 8 arribaria a mitja tarda. Necessitarà passaport i visat.

26 de juny de 1940

Li adverteix que les cartes passant per Espanya i la censura perquè ho tingui present. Li demana que quan vingui porti els darrers dibuixos.

7 de juliol de 1940

Li comenta que un cop va rebre la seva carta del 22 de juny va anar a demanar l'autorització del Coronel Mr. Baulard qui, com el coneix, li enviava records. També diu que la quantitat de francs que pot treure és de 500 i que no té clients donada la situació a tots dos costats de les fronteres.

24 de juliol de 1940

Diu que no ve ningú a Andorra. Que li envia el plànol del terreny, que és el mateix que ja coneixia, i que la seva idea era vendre part del mateix i quedar-se la punta. Adjuntava unes idees sobre l'edifici.

-EL TERRENY. Està situat a la carretera a toca de les darreres cases d'Escaldes. Comenta que la normativa obliga a deixar 2 m a la carretera i 1,5 m a altres límits. Diu que farà 3 parcel·les de 10 m d'amplada per vendre i que es quedarà la resta. Les parcel·les estan a nivell mentre que la punta té un desnivell de 1,50 m.

-LA CASA. Vol una casa de planta baixa i 3 plantes, amb 4 apartaments per planta i cap de casa de dos pisos. En la planta baixa vol 6 botigues amb un altell a mitja planta per a vivenda de cada botiga. Les tres primeres pensa quedar-se-les per fer un bar-restaurant (remarca que aquesta idea és confidencial i secreta) amb una pèrgola lateral i la necessitat d'un soterrani. Demana un aparcament per un cotxe. Les vivendes les vol amb menjador, tres habitacions, cuina, bany, safareig i, si pot ser, una traster i una tribuna a l'exterior, com a mínim, en tres de les vivendes. Preveu quedar-se d'entrada el primer pis con a fonda i demana una escala interior, ara bé, si el negoci no funciona vol poder-lo reconvertir-lo en 4 vivendes.

-LA CONSTRUCCIÓ. La construcció no la vol com de ciutat sinó com de muntanya amb una teulada alta i bonica amb un bon ràfec. A nivell d'alçats separa la façana a la carretera de la posterior. En la primera demana per les botigues portes no altes, redones i artístiques, balcons sortint en planta primera, balcons rectes en planta segona i grans finestres apaisades en planta tercera. En la façana posterior balcons rectes o finestres amples però cap galeria.

Escaldes-Engordany, juliol 2017

ENRIC DILMÉ
dr. arquitecte

T. +376 869 558 • www.enricdilme.com

Av. Fiter i Rossell 109 • local 2
AD700 Escaldes-Engordany • Andorra